

Magdalena Semczyszyn

ORCID: 0000-0003-4933-4346

„RZEKA”, „ATLANTYK”, „GIEŁDA”... PRZEGLĄD SPRAW PROWADZONYCH PRZEZ APARAT BEZPIECZEŃSTWA WOBEC LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W LATACH 1945–1956*

W ujęciu historii politycznej pierwsze dziesięć lat powojennej historii Żydów w Polsce możemy podzielić na dwa etapy. Pierwszy (1945–1949) wyróżnia polityczny pluralizm, na który składała się legalna działalność jedenastu partii żydowskich, a także instytucji kulturalnych, oświatowych i społecznych oraz Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, złożonego z członków zalegalizowanych partii¹. Drugi etap (1949–1956) wiąże się z redefinicją podejścia komunistów do powstałego państwa Izrael i obraniem przez nich pozycji anty-syjonistycznych. Szły za tym likwidacja dotychczasowej quasi-autonomii politycznej społeczności żydowskiej i wzmożenie kontroli tego środowiska poprzez jego inwigilację, a nawet różne formy represji. Z perspektywy władzy na wszystkich tych polach swoją rolę odegrało Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego – podległa partii

* Tekst powstał w ramach uczestnictwa w latach 2017–2022 w Centralnym Projekcie Badawczym IPN „Stosunki polsko-żydowskie 1918–1989”.

¹ W skład komitetu wchodziły: frakcja żydowska PPR, Bund, Ichud, Poalej Syjon-Lewica, Poalej Syjon-Prawica, Ha-Szomer Ha-Cair.

rządzącej instytucja, której zakres kompetencji i sposób działania był typowy dla tajnej policji politycznej funkcjonującej w warunkach budowy państwa totalitarnego.

Niniejszy tekst stanowi uzupełnienie istniejących już w obiegu naukowym prac omawiających działania aparatu bezpieczeństwa wobec społeczności żydowskiej po wojnie. W różnych aspektach podejmowali ten temat m.in. Aleksandra Namysło, Bożena Szaynok, Martyna Grądzka-Rejak, Anna Sommer, Arkadiusz Słabig, Grzegorz Berendt i Jarosław Syrnyk². Jeszcze bogatsza jest literatura dotycząca powojennej historii Żydów w Polsce³. Z tego też względu świadomie pominięto w artykule szczegółowe dane dotyczące struktury MBP i jego wojewódzkich odpowiedników, które zajmowały się inwigilacją środowiska żydowskiego, a także powtarzane wielokrotnie informacje na temat powojennych dziejów ocalałej ludności żydowskiej.

² M. Grądzka-Rejak, „Zbierać informacje o akcji przygotowawczej i sytuacji w organizacji...”. *Działalność referenta do spraw żydowskich przy WUBP w Krakowie w latach 1947–1950*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2, s. 540–563; B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007; M. Semczyszyn, B. Szaynok, *Kwestia ludności żydowskiej [w:] Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych w Polsce w latach 1944–1956*, red. J. Syrnyk, Warszawa 2019, s. 26–58; *Instrukcja MBP dla rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim z 1946 r.*, oprac. A. Namysło, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2; A. Sommer, *Działalność służb bezpieczeństwa wobec środowiska żydowskiego na terenie województwa krakowskiego w latach 1949–1954 na przykładzie rozpracowania obiektowego o kryptonimie „Jordan” i „Zator”*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2007, nr 4, s. 435–451; J. Syrnyk, „Po linii” rewizjonizmu, nacjonalizmu, syjonizmu... *Aparat bezpieczeństwa wobec ludności niepolskiej na Dolnym Śląsku (1945–1989)*, Wrocław 2013; A. Słabig, *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1989*, Szczecin 2008; G. Berendt, „Społeczność na pokaz”. *Problematyka żydowska w działaniach władz w PRL w latach 1976–1989 [w:] Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014, s. 317–367.

³ Zob. np. *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012; A. Namysło, *Utracone nadzieje. Ludność żydowska w województwie śląskim/katowickim w latach 1945–1970*, Katowice 2012; J. Mieczkowski, *Między emigracją a asymilacją. Szkice o szczecińskich Żydach w latach 1945–1997*, Szczecin 1998; N. Aleksion, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002; B. Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000; P. Wieczorek, *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945–1968*, Wrocław–Warszawa 2017; G. Berendt, *Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” – „z biało-niebieskimi sztandarami w morzu czerwonych sztandarów” [w:] A. Grabski, G. Berendt, Między emigracją a trwaniem. Syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*, Warszawa 2003, s. 101–191; A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015; P. Kendziorek, *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*, Warszawa 2016; A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007; J. Sadowska, *Żydzi w Białymstoku po II wojnie światowej jako przykład społeczności zanikającej*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2018, nr 40, s. 274–300; M. Rusiniak-Karwat, *Nowe życie na zgliszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016; A.M. Rosner, *Obraz społeczności ocalałych w centralnej kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*, Warszawa 2018; A. Kichelewski, *Ocalali. Żydzi polscy po Zagładzie*, Warszawa 2021.

W artykule skupiono się na omówieniu kierunków działania UBP wobec środowisk żydowskich oraz próbie oceny jego skuteczności. Na podstawie kwerendy w zachowanych materiałach archiwalnych oraz pomocach ewidencyjnych przechowywanych w Archiwum IPN zestawiono także sprawy prowadzone przez organa bezpieczeństwa na tym polu.

Od „prewencyjnej inwigilacji” do walki z syjonizmem

Zagładę przeżyło około 425 tys. z 3,3 mln Żydów, którzy zamieszkiwali ziemie II RP przed wojną (12,7 proc.). Podczas akcji „Reinhardt” w obozach zagłady w Treblince, Bełżcu i Sobiborze, a także w towarzyszących jej masowych egzekucjach Niemcy zgładzili około 1 710 000 polskich Żydów. Kolejne setki tysięcy ludzi zostały wymordowane w gettach, obozach niewolniczej pracy i innych funkcjonujących obozach zagłady (m.in. Auschwitz-Birkenau, Majdanek, Kulmhof), a także zmarły w wyniku pośrednich form eksterminacji (z głodu i chorób). Większość polskich Żydów ocalała w ZSRR: w obozach pracy (tzw. specposiołkach), zmilitaryzowanych batalionach pracy i różnych miejscach osiedlenia, do których trafili jako deportowani przez władze sowieckie obywatele II RP, mieszkańcy wschodnich terenów okupowanych w latach 1939–1941 przez ZSRR oraz tzw. bieżęncy (uciekiniery) z obszaru zajętego przez III Rzeszę lub też osoby ewakuowane tuż przed wkroczeniem Wehrmachtu na Kresy w 1941 r.

Różne szacunki podają, że na ziemiach okupowanych uratowało się około 80–120 tys. polskich Żydów, w tym 30–60 tys. w kryjówkach i na tzw. aryjskich papierach, 10–15 tys. w leśnych grupach przetrwania i partyzantce, 20–40 tys. w niemieckich obozach koncentracyjnych na polskich ziemiach okupowanych przez III Rzeszę. Pewna liczba ocalała dzięki ucieczce do krajów neutralnych⁴.

⁴ R. Hilberg, *Zagłada Żydów Europejskich*, t. 3, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2014, s. 1544–1563; A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki Holocaustu [w:] Następstwa zagłady Żydów...*, s. 15–38; D. Boćkowski, *Losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski przebywających na Kresach Północno-Wschodnich w latach 1939–1941 [w:] Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 2004; *Widziałem Anioła Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadczenia zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. i wstęp M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006; *Syberia Żydów polskich. Losy uchodźców z Zagłady*, red. L. Zessin-Jurek, K. Friedla, Warszawa 2020.

W lipcu 1946 r., po tzw. repatriacji z ZSRR, w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP zarejestrowanych było 240 489 osób, jednak z uwagi na zmianę miejsca pobytu i wielokrotne rejestrowanie się części osób w różnych oddziałach komitetu liczba ta w ostatnich latach została obniżona przez badaczy do 213 tys. Analiza zbioru materiałów ewidencyjnych CKŻP sugeruje, że wśród ocalałych nieznacznie przeważali mężczyźni (53 proc.) i – co zrozumiałe, gdy weźmiemy pod uwagę szanse przeżycia wojny – osoby w sile wieku (20–50 lat).

Przytoczone dane tylko w orientacyjny sposób oddają demograficzny aspekt powojennej historii ocalałych. Niekompletność źródeł i ciągłe migracje ludności żydowskiej w tym okresie rzutują na niedokładność szacunków, do których należałoby doliczyć także np. niemożliwą do ustalenia liczbę osób, które nie ujawniały swojego żydowskiego pochodzenia, nie zarejestrowały się w oddziałach CKŻP, wreszcie – bardzo szybko wyjechały z kraju⁵.

W pierwszych latach po wojnie oficjalny kurs rządzących krajem komunistów wobec ludności żydowskiej był dość liberalny. Wiele inicjatyw politycznych, społecznych, kulturalnych i gospodarczych składało się na tzw. żydowską autonomię. Towarzyszyły jej wolność zrzeszania, pluralizm partyjny, działalność instytucji i stowarzyszeń oraz ich współpraca z organizacjami międzynarodowymi. Przynajmniej do 1948 r. ożywione życie społeczno-polityczne i towarzyszące temu otwarcie ludności żydowskiej na nowe zawody w ramach tzw. produktywizacji korespondowało z emancypacyjnymi hasłami głoszonymi przez komunistów. Jednocześnie próba odbudowy w Polsce życia żydowskiego na nowych zasadach miała służyć asymilacji (zbliżeniu – jak wówczas mówiono) Żydów ze społeczeństwem polskim w ramach kreacji nowego, komunistycznego projektu społecznego. Autonomia żydowska dawała iluzję budowy w Polsce ustroju opartego na zasadach demokratycznych, a zarazem była argumentem w staraniach o legitymizację komunistów na arenie międzynarodowej.

Z chwilą powstania prozachodniego państwa Izrael nastąpiła reorientacja polityki wewnętrznej wobec Żydów i zewnętrznej wobec nowego państwa. Zanim to się jednak stało, koncepcja odbudowy w Polsce „żydowskiego osiedla” przegrała

⁵ A.M. Rosner, *Obraz społeczności ocalałych...*, s. 203–204. Zob. też A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej...*

z propagowaną przez syjonistów masową emigracją do Palestyny, która zdominowała pierwsze powojenne pięćdeciolecie. Na jej fluktuację wpływ miały różne czynniki, w tym brak perspektyw, niechęć do pozostania na ziemi naznaczonej piętnem Zagłady, wzrost popularności idei syjonistycznych oraz antysemicka przemoc, której śmiertelnymi ofiarami w Polsce było według najnowszych ustaleń przeszło tysiąc Żydów⁶.

Jedną z cech quasi-liberalnego charakteru polityki komunistów wobec mniejszości żydowskiej po 1945 r. było ograniczone zaufanie, które znalazło wyraz w wynikach pracy kilku pionów tajnej policji politycznej. Biorąc pod uwagę skalę prowadzonych spraw, możemy stwierdzić, że najważniejszym ogniwem MBP służącym gromadzeniu informacji i inwigilowaniu Żydów był powołany we wrześniu 1945 r. Departament V (społeczno-polityczny) MBP i działająca w jego ramach sekcja do spraw żydowskich⁷.

O pracy tych jednostek nie wiemy jednak wszystkiego. Spuścizna aktowa po organach bezpieczeństwa PRL przypomina rozsypane, niekompletne puzzle. Z treści zachowanych dokumentów i teczek, na które badacze natrafiają niekiedy pełnym przypadkiem, trudno wysnuć jednoznaczne wnioski. Czasami prowadzi to do demonizowania roli aparatu bezpieczeństwa albo odwrotnie – do ignorowania działań podejmowanych przez funkcjonariuszy i ich wpływu na losy obywateli. Jeśli przyjmiemy, że skala działań aparatu bezpieczeństwa zależała od politycznego zapotrzebowania, to w wypadku niewielkiej społeczności żydowskiej miały one do 1950 r. bardzo ograniczony i prewencyjny charakter, tzn. taki, któremu w zasadzie nie towarzyszyły otwarte represje. Funkcjonariuszy UBP interesowały w tym okresie głównie kontakty zagraniczne, działalność żydowskich partii i stowarzyszeń, nielegalny handel, nielegalna emigracja i przemyt graniczny.

Najstarszą znaną historykom instrukcją MBP, która w sposób całościowy regulowała działania organów bezpieczeństwa wobec ludności żydowskiej, jest dokument z 24 października 1946 r.⁸ Według wytycznych organa bezpieczeństwa

⁶ J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Kraków 2021.

⁷ Szerzej: M. Semczyszyn, B. Szaynok, *Kwestia ludności żydowskiej...*, s. 33–35; D. Stola, *Jewish emigration from communist Poland: The decline of Polish Jewry in the aftermath of the Holocaust*, „East European Jewish Affairs” 2017, nr 1, s. 169–188.

⁸ Zob. *Instrukcja MBP...*

powinny objąć rozpracowaniem (tzw. teczki obiektowe) wszystkie legalnie działające żydowskie struktury polityczne i społeczne (poza Frakcją Żydowską PPR) w celu ochrony ich działaczy przed wpływem „elementów antypaństwowych”, jak również organizacje nielegalne (Syjoniści-rewizjoniści, Agudat Israel). W miastach, w których istniały duże skupiska żydowskie (Szczecin, Łódź, Katowice, Lublin, Rzeszów, Kraków, Wrocław), prowadzeniem tych spraw zajmowały się referaty do spraw żydowskich wydziałów V WUBP (zob. aneks). Z zachowanych materiałów wynika, że działalność operacyjna referatów polegała przede wszystkim na zbieraniu informacji na temat liczebności i działalności różnych organizacji: sporządzaniu przez funkcjonariuszy list członków i ich charakterystyk, notowaniu wypowiedzi, sporządzaniu sprawozdań z wydarzeń kulturalnych i wieców politycznych.

Z biegiem lat kurs MBP w stosunku do żydowskich partii i organizacji się zaostrzał. Kolejne wytyczne resortu z lat 1947–1948 kładły nacisk na wzmoczenie inwigilacji aktywu różnych organizacji oraz werbunku agentów⁹. Wraz z utworzeniem państwa Izrael i narastaniem napięcia na Bliskim Wschodzie (I wojna izraelsko-arabska) w krajach bloku wschodniego rozpoczęła się likwidacja partii i organizacji syjonistycznych. W Polsce regulowała to instrukcja Ministerstwa Administracji Publicznej z listopada 1949 r. (z terminem wykonania do lutego 1950 r.). Jednocześnie na użytek propagandowy sięgnięto po wizerunek syjonisty jako „nacional-faszysty” i agresora. W instrukcjach MBP zaczęto kłaść nacisk na uwypuklenie roli syjonistycznej prawicy i wyszukiwanie domniemyanych członków ruchu syjonistów-rewizjonistów. Działacze pozostałych zdelegalizowanych organizacji i partii żydowskich oskarżono o działanie „na rzecz wywiadów imperialistycznych”, zarzucano im „burżuazyjne poglądy”, „propagandę emigracyjną”, „szkalowanie Polski Ludowej i narodu polskiego w kraju i za granicą. Rozpowszechnianie wymyślonych plotek o antysemityzmie, o zabójstwach Żydów itd.”, a nawet kolaborację z III Rzeszą w ramach judenratów¹⁰.

⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej AIPN), 01439/91, Instrukcja nr 12 dyrektor Departamentu V Julii Brystygier, 28 II 1948 r., k. 55; *ibidem*, Instrukcja nr 17 dyrektor Departamentu V Julii Brystygier, 19 III 1948 r., k. 60.

¹⁰ AIPN, 0192/433, t. 1, „Objawy, formy i metody wrogiej działalności organizacji syjonistycznych i zadania aparatu BP” [bezpieczeństwa publicznego], Warszawa, 9 IV 1953 r., s. 14–15.

Od 1948 r. w MBP usilnie starano się znaleźć powiązania mieszkających w Polsce Żydów z wywiadem angielskim i amerykańskim. Ten kierunek wpisywał się w szpiegomanie panującą w obozie komunistycznym w dobie stalinizmu. Na piętnowaniu Żydów jako kapitalistów, nacjonalistów i szpiegów towarzyszyły ułatwienia emigracyjne, które wprowadzono w latach 1949–1951. Z kraju w sposób kontrolowany przez MBP wyjechało wówczas – bez prawa powrotu – około 30 tys. Żydów. Kolejne 15 tys. podań zostało odrzuconych¹¹.

Nawet po tej fali emigracji licząca nie więcej niż 50 tys. osób społeczność żydowska nadal była przedstawiana w dokumentach MBP jako zagrożenie. Według wytycznych dyrektora Departamentu V MBP Julii Brystygier z 1951 r. należało kontynuować rozpracowanie osób powiązanych w przeszłości z organizacjami syjonistycznymi i Bundem, kontrolować Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów i Zrzeszenie Religijne Wyznania Mojżeszowego, a także walczyć z „żydowską spekulacją” i handlem¹².

Przyjrzyjmy się bliżej czterem najbardziej charakterystycznym wątkom pracy aparatu bezpieczeństwa na tym polu: masowej nielegalnej emigracji Żydów, rozpracowaniu pracowników Jointu i pravicowych syjonistów oraz placówki dyplomatycznej państwa Izrael.

Nielegalna emigracja

Według szacunków historyków w latach 1945–1947 w sposób nielegalny z Polski wyemigrowało około 140 tys. Żydów. Szlaki emigracji wiodły przez Rumunię, Czechosłowację, Austrię, strefy okupacyjne Niemiec, Francję i Włochy. Celem były obozy dla dipisów (*displaced persons*) położone w zachodnich Niemczech i Austrii lub nadmorskie porty, z których emigranci wypływali w kierunku Palestyny¹³. Ten wielki ruch wyjazdowy w przeważającej części był kierowany przez organizacje syjonistyczne, w tym specjalnie powołaną do tego Briche (hebr. ucieczka). Dzia-

¹¹ AIPN, 01439/90, Okólnik nr 1/52 dyrektora Departamentu I MBP Stefana Antosiewicza i dyrektor Departamentu V MBP Julii Brystygier, 4 II 1952 r., k. 62–63.

¹² AIPN, 0192/433, t. 1, „Projekt informacji dla terenu jako podstawa pracy po linii żydowskiego zagadnienia”, 3 IV 1951 r., k. 39–45.

¹³ Zob. K. Person, *Dipisi. Żydzi polscy w amerykańskiej i brytyjskiej strefach okupacyjnych Niemiec 1945–1948*, Warszawa 2019; Z.W. Mankowitz, *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge 2002.

łącze Brichy zajmowali się załatwianiem dokumentów wyjazdowych, organizacją transportu i przemytu granicznego, opłacaniem żołnierzy ochrony pogranicza i żołnierzy sowieckich¹⁴.

Po pogromie w Kielcach (4 lipca 1946 r.) doszło do nieoficjalnego porozumienia między ówczesnymi władzami i przedstawicielami syjonistów zaangażowanych w działalność Brichy. Na jego podstawie władze zgodziły się na swobodne przekraczanie granicy polsko-czechosłowackiej przez grupy Żydów chcących opuścić kraj. Ten „półlegalny exodus” trwał do pierwszej połowy 1947 r., gdy granicę ponownie zamknięto z obawy przed reakcją Wielkiej Brytanii na arenie międzynarodowej. Nie przerwało to jednak działalności przemytników granicznych, z których pomocy Żydzi (i nie tylko) korzystali przez kolejne lata¹⁵.

Pierwsze akcje Brichy rozpoczęły się jeszcze w 1944 r. na dawnych Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. To tam wśród wileńskich i wołyńskich partyzantów żydowskich powstały plany przerzutu ocalałych z Zagłady Żydów do rumuńskich portów czarnomorskich. Jak wynika z dokumentów zgromadzonych w archiwach ukraińskich, rosyjskich i litewskich, już w 1945 r. NKWD inwigilowało organizatorów kanałów przerzutowych Brichy (m.in. w Wilnie, Czerniowcach i Lwowie), by rok później przystąpić do ich likwidacji¹⁶. Również w Polsce resort bezpieczeństwa oraz Wydział Narodowościowy Departamentu Politycznego Ministerstwa Administracji Publicznej miały wówczas informacje na temat emigracyjnej

¹⁴ Y. Bauer, *Flight and Rescue. The Organized Escape of Jewish Survivors of Eastern Europe 1944–1948*, New York 1970; M. Semczyszyn, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski 1944–1947 – kontekst międzynarodowy*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1; eadem, *Polski szlak Brichy. Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1944–1947* [w:] *Między ideologią a socjotechniką...*, s. 255–276.

¹⁵ Szerzej zob. A. Namysło, *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wobec nielegalnej emigracji Żydów z Polski w latach 1945–1950. Główne kierunki działań* [w:] *Paryż, Londyn, Monachium, Nowy Jork. Powrześnieowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej*, t. 2, red. V. Wejs-Milewska, E. Rogalewska, Białystok 2016, s. 781–795.

¹⁶ Derżawnyj Archiw Lwiwśkoji Oblasti (Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego), f. 3, op. 1, spr. 441, Raport naczelnika Zarządu MGB obwodu lwowskiego A. Woronina dla sekretarza lwowskiego komitetu obwodowego KP(b)U I. Gruszeckiego o działalności antyradzieckiej grupy syjonistycznej, maj 1946 r. (j. rosyjski), k. 185–188; Lietuvos ypatingasis archyvas (Litewskie Archiwum Akt Specjalnych), f. K-1, op. 58, spr. 20669/3, Sprawa dotycząca organizowania przez syjonistów nielegalnych przepraw granicznych z Wilna do Polski i dalej do Palestyny; Raport sekretarza lwowskiego komitetu obwodowego KP(b)U I. Gruszeckiego dla sekretarza KC KP(b)U Nikity Chruszczowa o wykryciu i likwidacji nielegalnej przeprawy do Polski, 28 III 1946 r. (j. rosyjski) [w:] M. Micel, *Jewriei Ukrainy w 1943–1953 gg.: oczerki dokumentirowannoj istorii*, Kijiw 2004, s. 90–94 (przekład dokumentu na jęz. polski w: *Po zagładzie Żydów (1944–1948)*, oprac. J. Grzesik, Lublin 2011, s. 249–256); I. Śluckij, *Hagana – jewriejskaja bojewaja organizacya w Erec-Israel*, t. 2, Jerusolim 1979, s. 197–199.

działalności syjonistów¹⁷. W kolejnych latach Departament V MBP i jego odpowiedniki terenowe (wydziały V WUBP) zbierały wśród osadników żydowskich informacje o działalności kibuców partii syjonistycznych jako centrów nielegalnej emigracji, o fałszowaniu dokumentów wyjazdowych, organizowaniu przemytu, kolportażu literatury syjonistycznej, a także kontaktach organizatorów wyjazdów z emisariuszami Hagany i Irgun Cwai Leumi¹⁸. Do 1947 r. zatrzymania działaczy Brichy zdarzały się jednak sporadycznie i były przeprowadzane głównie przez funkcjonariuszy WOP lub stacjonujących w miejscowościach przygranicznych żołnierzy sowieckich¹⁹. Sprawy nielegalnych emigrantów żydowskich traktowane były na ogół jako przestępstwa pospolite lub gospodarcze (przemyt dóbr i walut) i trafiały do sądów grodzkich lub okręgowych bądź przed Komisję Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym.

W zachowanych dokumentach aparatu bezpieczeństwa znajdują się nieliczne materiały z lat 1945–1946, głównie protokoły przesłuchań osób związanych z Brichą, co potwierdza tezę, że funkcjonariusze tajnej policji politycznej dysponowali wiedzą na temat jej działalności. Mimo to syjoniści organizujący przerzuty graniczne nie byli w tym okresie szykanowani za działalność polityczną. Sytuacja zmieniła się z chwilą zamknięcia dla exodusu granicy z Czechosłowacją.

W 1947 r. doszło do pierwszych aresztowań organizatorów nielegalnych wyjazdów. Sekcja II (Samodzielna) Departamentu V MBP wszczęła agencyjne rozpracowanie o kryptonimie „Rzut”, jego skutkiem było zatrzymanie 16 listopada 1947 r. w Bielawie 30-osobowej grupy nielegalnych emigrantów, którzy wyruszyli z Łodzi (23 mężczyzn i siedem kobiet) w kierunku granicy niemieckiej. Wśród zatrzymanych znaleźli się przedstawiciel partii Hitachdut (Warszawa) i działacz

¹⁷ A. Namysło, *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wobec nielegalnej emigracji Żydów...*, s. 781–795. Raporty w tej sprawie oraz korespondencja między Departamentem V MBP i Departamentem WOP zob. AIPN, 00231/146, t. 2.

¹⁸ AIPN, 01206/108, Pismo dyrektor V Departamentu MBP Julii Brystygier do kierownika Wydziału Prawnego MBP, 26 I 1946 r., k. 14. Zob. też zachowane sprawy obiektowe dotyczące syjonistów w Łodzi i Szczecinie: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi (dalej AIPN Ld), Pf 10/690, t. 1, Sprawy dotyczące członków organizacji syjonistycznych w Łodzi 1946–1953; *ibidem*, t. 3, Żydowskie organizacje polityczne, stowarzyszenia działające na terenie Łodzi: Poalej Syjon, Hechaluc-Pionier, Hitachdut, Bund 1945–1953; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie (dalej AIPN Sz), 009/622, t. 1–4, Organizacje żydowskie na terenie Szczecina 1946–1949.

¹⁹ Yad Vashem Archives, Testimonies Department, file 8535, Relacja Szymona Menszera dotycząca jego udziału w działalności Brichy w Szczecinie (j. rosyjski).

Brichy Dawid Tajtelbaum vel Michał Dudecki oraz członkowie partii Ichud: Majer Rapaport, Jakub Singer i Marian Szałat²⁰. Śledztwo dotyczyło przede wszystkim nielegalnej organizacji Bricha. Służby dysponowały już wówczas informacjami o jej kierownictwie (tzw. Koordynacji Syjonistycznej), celach, źródłach finansowania, działalności w poszczególnych kibucach i udziale partii syjonistycznych w procederze nielegalnego przekraczania granicy. Urząd Bezpieczeństwa interesował się także werbowaniem Żydów chętnych do wyjazdu przez takie organizacje jak Hagana i Irgun Cwai Leumi²¹. Mimo tego nie zdecydowano się jeszcze na jawne uderzenie w syjonistów. Kierownik Sekcji II MBP Arkadiusz Liberman pisał w listopadzie 1947 r., że choć akcja Brichy wyrządziła państwu olbrzymie straty (takie jak propaganda o polskim antysemityzmie szerzona przez syjonistów, korumpowanie władz i WOP, użyczenie kanałów przerzutowych „wrogim elementom”), to jednak „obecna sytuacja polityczna nie pozwala nam na urządzenie procesu”²²; miał na myśli zapewne sytuację międzynarodową. Dlatego Dudeckiego, Szałata i Rapaporta zdecydowano się pozostawić w areszcie i kontynuować rozpracowanie, pozostałych zatrzymanych Żydów natomiast postawiono przed sądem grodzkim i oskarżono o przemyt.

Zainteresowanie UBP przerzutem ludzi przez granicę oraz przemytem towarów wzrosło na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych, stając się jednym z najważniejszych kierunków działalności resortu przeciwko mniejszości żydowskiej. Najwięcej spraw dotyczących tego zagadnienia prowadziły placówki UBP na zachodzie kraju. Śledzono zarówno osoby, które w poprzednich latach uczestniczyły w akcji Brichy, jak i płatnych przemytników. Kilka spraw zakończyło się procesami przed sądami wojskowymi.

W Szczecinie funkcjonariusze UBP represjonowali pod zarzutem udziału w „organizacji przemytniczej” m.in. Lipę Kielicha, Mojżesza Juszkiewicza, Maksa Mittelmana, Salomona Bleiberga, Szłomę Zylberwassera, Szulima i Majera

²⁰ AIPN, 0192/433, t. 1, Raport dla dyrektora Departamentu V MBP Julii Brystygier o ujęciu grupy przemytniczej, 24 XI 1947 r., k. 138–141.

²¹ AIPN, 00231/146, t. 2, Pismo wicedyrektora Departamentu V MBP Witolda Gadomskiego do naczelnika Wydziału V WUBP we Wrocławiu, 19 V 1947 r., k. 23.

²² AIPN, 0192/433, t. 3, Informacja o wynikach śledztwa w sprawie „Rzut”, [listopad 1949 r.], k. 131–134.

Kąkolów²³ oraz Hersza Majerowicza²⁴. Ponadto Wydział II tamtejszego WUdsBP (kontrwywiad) w 1955 r. wszczął sprawę kryptonim „Giełda” dotyczącą „osób narodowości żydowskiej przebywających w Berlinie Zachodnim, które zbiegły nielegalnie z kraju i zajmują się współpracą z wywiadami państw kapitalistycznych [...] oraz przerzutem osób narodowości żydowskiej z kraju za granicę”²⁵.

Tragiczny finał miała sprawa operacyjno-śledcza „Warta” prowadzona w latach 1950–1951 przez WUBP we Wrocławiu. W wyniku śledztwa na karę śmierci zostali skazani przemytnicy graniczni Jakub Frydland i Henryk Wasserman vel Aron Pudłowski, w latach czterdziestych zaangażowani w akcję Brichy na Dolnym Śląsku. Wyroki wykonano²⁶. Drugi proces we Wrocławiu dotyczył Bolesława Maciukowskiego vel Kryńskiego, zatrzymanego w 1949 r. podczas próby przejścia granicy w okolicach Zgorzelca. Akt oskarżenia w jego sprawie obejmował przynależność do Brichy i pomoc w przekroczeniu granicy czechosłowackiej około 4 tys. osób. Maciukowski został skazany na 12 lat więzienia²⁷. Przemytnikami żydowskimi, którzy przeprowadzali ludzi przez granicę czechosłowacką, interesował się także WUBP w Katowicach²⁸.

²³ Wymienieni zostali skazani w latach 1947–1950 za pomoc w nielegalnej emigracji Żydów oraz polskich żołnierzy podziemia niepodległościowego i ich rodzin: Salomon Bleiberg na 1 rok i 9 miesięcy pozbawienia wolności, Szloma Zylberwasser na 10 lat więzienia, Maks Mittelman na 1 rok i 6 miesięcy więzienia, Lipa Kielich na 2 lata więzienia, Mojżesz Juszkiewicz na 1 rok więzienia, Szulim Kąkol na 1 rok więzienia, Majer Kąkol na 6 miesięcy więzienia. Ponadto Maks Mittelman (działacz Brichy), Lipa Kielich, Mojżesz Juszkiewicz i bracia Kąkolowie zostali oskarżeni o udział w nielegalnej organizacji syjonistyczno-rewizjonistycznej (AIPN Sz, 006/30, t. 1, Akta kontrolne śledztwa w sprawie grupy przemytniczej; AIPN Sz, 158/4, t. 1–2, Akta w sprawie karnej dotyczące Lipy Kielicha i innych). Po wyjściu z więzienia Lipa Kielich uciekł do Berlina Zachodniego, jednak zarówno on, jak i pozostający w kraju Mojżesz Juszkiewicz nadal byli inwigilowani przez UB (sprawy krypt. „Kanał”, „Barka” i „Bagno” prowadzone w latach 1952–1953 oraz krypt. „Giełda” w latach 1955–1956).

²⁴ AIPN Sz, 009/884, Akta operacyjne dotyczące Hersza Majerowicza. W latach 1946–1948 Majerowicz działał w organizacji Bricha w Berlinie Zachodnim. Po powrocie został ukarany 18 miesiącami obozu pracy za przemyt towarów. W latach 1948–1955 Wydział V WUBP w Szczecinie prowadził przeciwko niemu sprawę operacyjną, podejrzewając go o organizację przemytu Żydów do Izraela drogą wodną przez Szwecję. Podejrzenie nie potwierdzono.

²⁵ AIPN Sz, 009/1396, Postanowienie o założeniu teczki zagadnieniowej „Giełda”, 8 VII 1955 r., k. 6.

²⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu (dalej AIPN Wr), 024/567, Akta śledcze dotyczące kanału przerzutowego krypt. „Warta”; AIPN Wr, 049/166, Charakterystyka nielegalnej organizacji syjonistycznej Bricha; AIPN Wr, 155/621, Akta Wojskowej Prokuratury Rejonowej w sprawie Jakuba Frydlanda i innych.

²⁷ AIPN, 01251/359, Akta kontrolno-śledcze dotyczące Bolesława Maciukowskiego vel Kryńskiego; AIPN Wr, 21/4079, Akta Wojskowego Sądu Rejonowego w sprawie Bolesława Maciukowskiego.

²⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (dalej AIPN Ka), 032/68, t. 1, Pismo dyrektor Departamentu V MBP Julii Brystygier do naczelnika Wydziału V WUBP w Katowicach, 5 X 1948 r., k. 14.

W 1953 r. w Departamencie V MBP nadal żywy był temat osób zaangażowanych po wojnie w organizację kanałów przerzutowych ludności żydowskiej na Zachód (m.in. w ramach Brichy), jak również tzw. waluciarzy i przemytników żydowskich. Jak wynika z okólnika dyrektor Brystygier, osoby te utrzymywały kontakt z syjonistami mieszkającymi za granicą i planowały wznowienie nielegalnego przerzutu ludzi, co z kolei miało być przykrywką dla „działalności szpiegowskiej wywiadów imperialistycznych”. Placówkom UB w kraju nakazano przeanalizowanie posiadanych materiałów dotyczących środowiska syjonistów, przemytników i waluciarzy. Zadanie było szeroko zakrojone, ponieważ poza bieżącą dokumentacją obejmowało także sprawdzenie archiwów UB, MO i prokuratury w celu wynotowania nazwisk wszystkich osób pochodzenia żydowskiego figurujących w sprawach związanych z przemytem ludzi i towarów od 1945 r. Następnie funkcjonariusze po sprawdzeniu aktualnego miejsca pobytu i zajęcia tych ludzi powinni otoczyć ich „opieką operacyjną”²⁹.

Poza Brichą pomocą w nielegalnej emigracji Żydów zajmowała się również organizacja Waad Hacala (Vaad Hatzalah, hebr. Komitet Ratunkowy). Powołana w 1939 r. z inicjatywy Union of Orthodox Rabbis of the US and Canada w celu pomocy Żydom w okupowanej Europie, po wojnie kontynuowała działalność m.in. w Polsce. Centrala organizacji znajdowała się w Katowicach, a jej siatka obejmowała kilka miast (Kraków, Bytom, Legnica, Wałbrzych, Sosnowiec). W działalności Waadu zaangażowani byli m.in. ortodoksyjni rabini, pracownicy domów dziecka, syjoniści, pracownicy Jointu i wysłannicy Hagany. Całość koordynowała Recha Sternbuch – szefowa placówki Waadu w Szwajcarii³⁰. Głównym celem Waad Hacala było wywiezienie z Polski jak największej liczby dzieci żydowskich oraz ocalałych z Zagłady rabinów, a także zabytków żydowskiej kultury materialnej. Już w 1946 r. katowicki urząd bezpieczeństwa pod naciskiem Departamentu V MBP zainteresował się tą organizacją.

Sprawa kryptonim „Nielegalni” prowadzona w latach 1946–1949 przez referenta Wydziału V WUBP w Katowicach Jakuba Bronsteina stała się jedną

²⁹ AIPN, 01439/90, Pismo okólne nr 2/53 dyrektor Departamentu Julii Brystygier, [nie później niż 1 X] 1953 r., k. 81–82.

³⁰ Recha Sternbuch (1905–1971) – urodzona w Krakowie, od 1928 r. mieszkała z mężem w Szwajcarii. W czasie II wojny światowej brała udział w ratowaniu europejskich Żydów, m.in. organizując wizy i paszporty paragwajskie.

z najważniejszych w kraju operacji UB dotyczących mniejszości żydowskiej. Namierzono około 35 osób, jednak nie osiągnięto oczekiwanych rezultatów. Ludzie związani z Waad Hacala w obawie przed dekonspiracją i aresztowaniem bardzo szybko wyjeżdżali z Polski, a w ich miejsce pojawiali się następni. W dodatku rabini i działacze międzynarodowych organizacji żydowskich mieli dojścia do władz i – często za pomocą pieniędzy – potrafili załatwić wizy oraz inne dokumenty niezbędne do emigracji. W kwietniu 1947 r. kierownik II Sekcji (Samodzielnej) V Departamentu MBP kpt. Liberman złożył wniosek o likwidację sprawy „Nielegalni” i aresztowanie jej głównych „figurantów”. Ponieważ jednak materiał dowodowy (załatwianie dokumentów emigracyjnych, korumpowanie władz) opierał się na donosach agentury, oficjalnym powodem zatrzymań miały być zarzuty malwersacji finansowych – bez ujawniania „momentów politycznych sprawy”³¹. Rewizje zarządzone w domach rabinów Lewina Bieleckiego i Samuela Ornsztejna przyspieszyły tylko ich decyzję o nielegalnej emigracji. Z kraju wyjechało również kilkunastu innych rabinów i działaczy Waad Hacala. Sprawę „Nielegalni” zakończono w 1949 r. aresztowaniem kilku osób, które pomagały w przejściu przez polsko-czechosłowacką granicę, w tym paru Polaków³².

Agencyjne rozpracowanie kryptonim „Rzeka”: walka z syjonistyczną prawicą

Na początku lat pięćdziesiątych w bloku wschodnim rozpoczął się okres walki z odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym, które w wydaniu żydowskim powiązano z syjonistami. W ZSRS, Czechosłowacji, na Węgrzech i w Rumunii odbyły się głośne procesy osób pochodzenia żydowskiego, m.in. byłego sekretarza generalnego KPCz Rudolfa Slánskiego i jego współpracowników, szefa węgierskiego bezpieczeństwa państwowego Petera Gabora czy byłej minister spraw zagranicznych w rządzie Rumunii Any Pauker³³. W latach 1948–1952 w ZSRS trwał

³¹ AIPN, 0192/433, t. 3, Raport dotyczący organizacji Waad Hacala, 21 IV 1947 r., k. 155–156.

³² AIPN Ka, 063/39, Materiały dotyczące rozpracowywania przez Urząd Bezpieczeństwa żydowskiej organizacji Waad Hacala; A. Gontarek, *Waad Hacala okiem bezpieki (1946–1949). Kryptonim „Nielegalni”*, „Kolbojnik. Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2014, nr 2, s. 37–41.

³³ B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle...*, s. 162–165.

proces osób związanych z Żydowskim Komitetem Antyfaszystowskim. Ogółem skazano 110 osób, z czego 10 na karę śmierci. Z inspiracji Stalina wszczęto też kolejną sprawę antysemitką – tzw. spisku lekarzy kremlofskich (1952–1953)³⁴.

W Polsce w tym okresie nie doszło do politycznych represji na miarę procesu Ślánskiego, niemniej aresztowano syjonistów, którym zarzucono „odchylenie prawnicowo-nacjonalistyczne”. Nagonka na syjonistów zaowocowała aresztowaniami prawdziwych i rzekomych zwolenników nielegalnego po wojnie nurtu rewizjonistycznego (prawnicowego), oskarżanych m.in. o „propagowanie faszystowskiej literatury” oraz udział w organizowaniu przerzutów Żydów przez granicę w ramach Brichy³⁵.

W przedwojennej Polsce ruch syjonistów-rewizjonistów i jego młodzieżowa przybudówka Betar miały sporo zwolenników³⁶. Po 1945 r. nieliczni rewizjoniści kontynuowali działalność na drodze niezalegalizowanej przez władze i w ograniczonym charakterze. Do 1949 r. w Łodzi, gdzie skupiło się centrum ruchu z Dawidem Drażninem, Szlomo Perłą i Perecem Laskierem na czele, rewizjoniści wydawali własne pismo „Wiadomości” („Jedijot”). Przedwojenni członkowie Nowej Organizacji Syjonistycznej i Betaru zasilili także legalne partie Ichud i Mizrahi. W sierpniu 1946 r. na zlocie żydowskich zdemobilizowanych żołnierzy zorganizowanym przez Ichud powołano liczącą około 300 osób sekcję Maawak, która stała się *de facto* centrum rewizjonistów. Jej przewodniczącym był Izaak Nejtter, a sekretarzem Henryk Zussman. Rewizjoniści, poróżnieni programowo z resztą ruchu syjonistycznego, próbowali szukać własnych sposobów przerzutu ludzi przez granicę. W swoich ramach ideowych popierali terrorystyczną działalność Irgun

³⁴ Zob. szerzej: *Gosudarstwiennyj antisemitizm w SSSR 1938–1953. Dokumenty*, oprac. G.W. Kostyrzenko, Moskwa 2005; *Jewrijskij Antifaszystskij Komitet w SSSR 1941–1948. Dokumentirowannaja istorija*, red. S. Redlich, G. Kostyrzenko, Moskwa 1996; E. Krasucki, *Narzędzie władzy. Państwowy antysemityzm w ZSRR w latach 1945–1953* [w:] *Między ideologią a socjotechniką...*, s. 31–32; H.-D. Löwe, *Antisemitism in Russia and the Soviet Union* [w:] *Antisemitism: A History*, red. R.S. Levy, Oxford 2010, s. 166–195.

³⁵ AIPN, 0192/433, t. 3, Notatka dotycząca syjonistów-rewizjonistów, 9 VIII 1952 r., k. 125–126.

³⁶ Ruch rewizjonistyczny został zapoczątkowany przed II wojną światową przez Włodzimierza (Zeewa, Władimira) Żabotyńskiego. Rewizjoniści kładli nacisk na walkę militarną o Palestynę (zarówno z Arabami, jak i Brytyjczykami), krytykowali powolność działań tradycyjnego syjonizmu, skupionego głównie na osadnictwie oraz uciekali się do metod terrorystycznych. Państwo żydowskie miało obejmować cały Brytyjski Mandat Palestyny. Już w latach trzydziestych zarzucano Żabotyńskiemu zachłyśnięcie się faszyzmem, a także wzorowanie się na metodach totalitarnych. Po latach zarzuty te wykorzystwała komunistyczna bezpieka.

Cwai Leumi w Palestynie i opowiadali się za utworzeniem państwa żydowskiego po obu stronach Jordanu³⁷.

W 1949 r. w Łodzi na polecenie dyrektora Departamentu V MBP aresztowano prawników Dawida Drażnina (w 1946 r. radcę prawnego WKŻP w Szczecinie), Ozjasza Raczkę i Szlome Perłę. Oskarżono ich o kierowanie nielegalną organizacją syjonistów-rewizjonistów w Polsce, a także o udział przedstawicieli pravicowych syjonistów w strukturach Brichy. Podczas śledztwa próbowano wykazać istnienie nielegalnej organizacji syjonistów-rewizjonistów. Jako pokłosie zeznań Drażnina (skazany na 3 lata pozbawienia wolności), Raczki (2 lata pozbawienia wolności) i Perły (4 lata pozbawienia wolności)³⁸ aresztowano kolejnych domniemych rewizjonistów: Mojżesza Juszkiewicza, Szulima i Majera Kąkolów, Lipę Kielicha i Maksę Mittelmanna w Szczecinie (otrzymali wyroki od 6 miesięcy do 2 lat pozbawienia wolności)³⁹ oraz Józefa Brusta w Łodzi (sprawę umorzono z braku dowodów)⁴⁰.

Agencyjne rozpracowanie „Atlantyk”: Joint pod lupą Urzędu Bezpieczeństwa

Amerykańsko-Żydowski Połączony Komitet Pomocy (American Jewish Joint Distribution Committee, Joint) był jedną z tych instytucji, które pod koniec lat czterdziestych zostały zaliczone przez władze w poczet wrogich, imperialistycznych organizacji. Od 1914 r. Joint wspierał materialnie Żydów na całym świecie, a po II wojnie światowej wznowił legalną działalność w Polsce⁴¹. Z funduszy organizacji zakładano szpitale, warsztaty pracy, punkty noclegowe, wspierano budżet CKŻP, spółdzielni żydowskich i partii syjonistycznych.

³⁷ Według Dominika Flisiaka w połowie 1946 r. w Polsce było około 1,5–2 tys. pravicowych syjonistów (D. Flisiak, *Działalność syjonistów-rewizjonistów w Polsce w latach 1944/1945–1950*, Lublin 2020, s. 111. Zob. też *idem*, *Memorandum organizacji Irgun Cwai Leumi dotyczące stworzenia państwa żydowskiego w Palestynie. Przyczynek do badań nad działalnością syjonistów-rewizjonistów w powojennej Polsce*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2017–2018, nr 7/8, s. 143–158).

³⁸ AIPN, 01178/1140, Kwestionariusz ewidencyjny dotyczący Ozjasza Raczki; AIPN, 01237/135, Akta agenta „Kryńskiego” (Dawida Drażnina); AIPN, 01236/1041, Akta kontrolno-śledcze w sprawie Dawida Drażnina i innych.

³⁹ AIPN Sz, 158/4, t. 1–2, Akta w sprawie karnej Lipy Kielicha i innych.

⁴⁰ AIPN Ld, Pf 12/458, Akta śledcze Józefa Brusta.

⁴¹ Szerzej zob. A. Sommer-Schneider, *Sze'erit hapleta: ocaleni z Zagłady. Działalność American Jewish Joint Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*, Kraków 2014.

Po 1948 r. wraz ze zmieniającym się kursem ZSRS wobec Bliskiego Wschodu istnienie w Polsce agendy instytucji finansowanej przez amerykańskich Żydów stało się wysoce niepożądane. Struktury Jointu określono w jednym ze specjalnych raportów UBP jako przedłużenie „szpiegowskiej i dywersyjnej działalności wywiadowczych ośrodków amerykańskich”. Joint – pisano – jako „agenda kapitału amerykańsko-żydowskiego” poprzez finansowanie żydowskich organizacji i instytucji ma na celu „podporządkowanie ich finansjerze żydowskiej w Ameryce dla oddziaływania przez nie w interesie imperializmu amerykańskiego na stosunki w Polsce i dla tworzenia na ich bazie sieci wywiadu USA”⁴².

W 1949 r. Sekcja II Departamentu V MBP wszczęła agencyjne rozpracowanie kryptonim „Atlantyk” i w jego ramach inwigilowała pracowników Jointu, m.in. przedstawiciela komitetu na Polskę Williama Beina oraz sekretarza generalnego polskiego oddziału Józefa Gitlera-Barskiego⁴³. Śledztwo w sprawie Jointu zawierało różne tropy: od kontaktów Beina z rządem RP na uchodźstwie po rzekomą współpracę byłego dyrektora organizacji Dawida Guzika z Gestapo i partycypację w finansowaniu nielegalnej emigracji (Bricha) oraz działalności syjonistów-rewizjonistów. Polski oddział Jointu został zamknięty przez władze komunistyczne 1 stycznia 1950 r. Podobnie stało się z jego filiami w Czechosłowacji, Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech. Podczas likwidacji biura Jointu funkcjonariusze UB zajęli przedmioty i dokumenty znajdujące się w pomieszczeniach, przesłuchali także pracowników. Śledztwo urzędu bezpieczeństwa trwało przez kolejne trzy lata.

Na fali antysemickich procesów w ZSRS (sprawa Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i tzw. spisek lekarzy kremlowskich) funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa w PRL przystąpili do otwartych działań. W lutym 1953 r. rozpoczęto aresztowania osób związanych z Jointem. Pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Stanów Zjednoczonych zatrzymano Józefa Gitlera-Barskiego (po kilku miesiącach spędzonych w areszcie został uniewinniony). Do więzienia trafił także przewodniczący WKŻP na Dolnym Śląsku Jakub Egit. Ten pochodzący ze Lwowa działacz żydowski usłyszał poważniejsze zarzuty: starań o oderwanie Dolnego Śląska

⁴² AIPN, 0192/433, t. 1, „Objawy, formy i metody wrogiej działalności organizacji syjonistycznych i zadania aparatu BP”, Warszawa 9 IV 1953 r., s. 4.

⁴³ AIPN, 0192/433, t. 3, Streszczenie rozpracowania agencyjnego krypt. „Atlantyk”, 12 XI 1949 r., k. 47–49.

od Polski i stworzenie na tym terenie żydowskiej enklawy podległej Izraelowi (ze wsparciem Jointu), a także formowania żydowskiej armii (chodziło o powstały za aprobatą władz obóz szkoleniowy Hagany w Bolkowie)⁴⁴. Skala represji wobec polskich Żydów odbiegała od wzorca sowieckiego, a impet antysemitki nagonki zmalał z chwilą śmierci Stalina (w lipcu 1953 r. ZSRS wznowił stosunki dyplomatyczne z Izraelem). W 1957 r. Egit wyemigrował do Kanady. Niemniej wątki syjonistycznego spisku i szpiegostwa na stałe wpisały się w działania UB wobec osób pochodzenia żydowskiego w Polsce.

Sprawa obiektowa „Jordan”: personel i petenci placówki dyplomatycznej Izraela w Polsce

W 1950 r. dyrektor Departamentu I MBP płk Stefan Antosiewicz w specjalnej instrukcji dotyczącej działalności placówki dyplomatycznej państwa Izrael nakazał wszystkim wydziałom I WUBP (i sekcjom IV) w kraju wszcząć rozpracowanie obiektowe kryptonim „Jordan”, które objęło:

- placówkę dyplomatyczną Izraela w Warszawie (Wydział IV Departamentu I MBP),
- obywateli Izraela przebywających w Polsce Ludowej,
- repatriantów i reemigrantów żydowskich z Izraela i państw zachodnich,
- osoby przebywające w Polsce na podstawie polskich paszportów konsularnych wydanych w Izraelu,
- wszelkie kontakty obywateli Polski Ludowej z poselstwem Izraela.

W tym samym dokumencie zostały wymienione także pozostałe ogniwa związane z żydowskim życiem społeczno-politycznym „predestynowane do roboty szpiegowskiej”, którymi zajmował się tradycyjnie Departament V MBP i jego terenowe odpowiedniki:

- osoby, którym odmówiono zezwolenia na emigrację do Izraela (byli syjoniści, bundowcy, członkowie PZPR usunięci z partii za rejestrację na wyjazd bez zgody instancji partyjnej),
- syjoniści i byli pracownicy Jointu,

⁴⁴ B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle...*, s. 229–230.

– legalne instytucje żydowskie – komitety żydowskie, Żydowskie Towarzystwo Kultury (artyści, dziennikarze, reporterzy), Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, komitety ziomków różnych miast,

- pozostałe skupiska żydowskie (szkoły, bursy, internaty, studenci, spółdzielnie),
- spekulanci i przemytnicy żydowscy, zwłaszcza na ziemiach zachodnich⁴⁵.

Podobne zadania pojawiły się rok wcześniej w notatce dla funkcjonariuszy Sekcji II Departamentu V MBP: należało szukać powiązań syjonistów z poselstwem izraelskim i organizacjami finansowanymi przez zachodnich Żydów (Joint)⁴⁶.

Wraz z wszczęciem ogólnopolskiego rozpracowania obiektowego kryptonim „Jordan” istniejące od 1948 r. poselstwo Izraela w Warszawie stało się głównym obiektem zainteresowania organów bezpieczeństwa. Jego siedziba (najpierw w hotelu Bristol przy Krakowskim Przedmieściu, następnie w al. Szucha, wówczas al. 1 Armii Wojska Polskiego) była stale obserwowana przez funkcjonariuszy wywiadu, kontrwywiadu i Departamentu V MBP. Sprawdzano korespondencję placówki, tajnie fotografowano pracowników, wykradano osobiste notatki attaché. Inwigilowano dyplomatów, m.in. chargé d'affaires Barucha Niva i Józefa Lernona czy posła Ariego Leona Kubowego. Jesienią 1951 r. w poselstwie operowało pięciu agentów MBP⁴⁷. Z dokumentów wynika, że do wrogiej działalności izraelskiej dyplomacji zaliczano kierowanie organizacjami syjonistycznymi, werbunek do Hagany, kontakty przedstawicieli poselstwa z obywatelami polskimi, agitację wyjazdową do Izraela, szpiegostwo i dywersję na rzecz Izraela (uznawanego w istocie za „półkolonię USA”)⁴⁸.

W styczniu 1952 r. dyrektorzy departamentów I i V MBP polecieli placówkom wojewódzkim UB przesłuchanie interesantów, którzy pojawiali się w budynku poselstwa. Zdarzały się także zatrzymania petentów dokonywane wprost po ich wyjściu z placówki. Pytania zestawione na specjalnym formularzu dotyczyły życia społeczności żydowskiej w miejscowości, z której pochodził dany interesant, a także m.in. jego stosunku do partii żydowskich, religii i państwa Izrael.

⁴⁵ AIPN, 0192/433, t. 1, Instrukcja nr 1 dyrektora Departamentu I Stefana Antosiewicza w sprawie rozpracowania dotyczącego kontaktów z państwem Izrael, 7 X 1950 r., k. 22–25.

⁴⁶ AIPN, 00231/102, t. 1, Sprawa obiektowa krypt. „Jordan”, Zadania dla Sekcji II Samodzielnej Departamentu V MBP, czerwiec 1949 r., k. 255.

⁴⁷ B. Szaynok, *Z historii i Moskwą w tle...*, s. 211.

⁴⁸ AIPN, 0192/433, t. 1, Notatka informacyjna dotycząca rozpracowania zagadnienia izraelskiego, 16 III 1950 r., k. 98.

W listopadzie 1952 r. pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Stanów Zjednoczonych, Izraela i Francji został aresztowany pracownik wydziału konsularnego poselstwa Arie Lerner⁴⁹. W kolejnych notach dyplomatycznych wysyłanych do Izraela władze próbowały wykorzystać śledztwo i zeznania Lenera jako argument dla odwołania z Polski posła Arie Kubowego. Sam Lerner po latach określił działania funkcjonariuszy UB jako „montowanie polskiej wersji procesu Ślánskiego”⁵⁰. Został skazany na 10 lat więzienia, jednak w wyniku odwołania od wyroku pierwszej instancji – już po śmierci Stalina – prokurator odstąpił od oskarżenia. Lerner wyszedł na wolność w 1955 r. i wkrótce wyemigrował do Izraela. Inwigilacja placówki izraelskiej trwała przez kolejne dekady, a głównym wątkiem działań pozostało zagrożenie „szpiegowsko-dywersyjną robotą” jej pracowników.

Skala i jakość działań wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego

Według raportu sporządzonego w 1953 r. w Departamencie V MBP liczba Żydów, których objęto działaniami operacyjnymi i ewidencyjnymi UB, wynosiła około 13 tys. osób (21 proc. ogółu mniejszości żydowskiej mieszkającej wówczas w Polsce)⁵¹. Jednak lektura zachowanej dokumentacji wskazuje, że poza wciąganiem do ewidencji operacyjnej kolejnych nazwisk jakość podejmowanych działań, zwłaszcza w placówkach wojewódzkich i powiatowych, nie satysfakcjonowała kierownictwa resortu.

Przez cały okres istnienia MBP w raportach pokontrolnych Departamentu V wymieniano same bolączki: brak kompetentnych funkcjonariuszy, problemy z siecią agenturalną, powierzchowność w prowadzeniu spraw. Intensywność i różnorodność działalności lokalnych placówek UB wobec Żydów wynikała także z uwarunkowań obiektywnych. Tam, gdzie osadnictwo żydowskie po wojnie było małe, zadania referentów były oczywiście skromniejsze. Na przykład w Rzeszowie odrębny referat do spraw mniejszościowych już w 1947 r. włączono w skład referatu

⁴⁹ AIPN, 0192/433, t. 1, Notatka informacyjna na temat walki z wrogą działalnością pracowników poselstwa Izraela wśród żydowskiej ludności w Polsce, 31 VII 1952 r., k. 19–21; B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle...*, s. 219–227.

⁵⁰ B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle...*, s. 220.

⁵¹ AIPN, 0192/433, t. 1, Informacja kierownika Sekcji III Wydziału III Departamentu V MBP Lipy Aichena, 11 II 1953 r., k. 70.

do spraw ogólnych Wydziału V. Funkcjonariusz odpowiedzialny za sprawy żydowskie (Marcus Dornfest, następnie Józef Olszowy) zajmował się przede wszystkim inwigilacją osób związanych z Żydowską Kongregacją Religijną oraz kwestią handlu obcą walutą⁵². W 1948 r. w Rzeszowie prowadzono tylko dwie sprawy obiektowe dotyczące działaczy Bundu (16 osób) oraz WKŻP, a także kilka spraw ewidencyjnych (handel walutą, przemyt). Praca operacyjna opierała się na donosach dwóch informatorów (skarbnika Bundu oraz członka Żydowskiej Frakcji PPR). Kontrola zlecona w 1948 r. przez Departament V MBP wykazała, że „referat pracuje bezplanowo, chaotycznie i dorywczo”⁵³.

Niekiedy problemy wynikały z obsady personalnej urzędu. W 1946 r. funkcjonariusz Sekcji I (do spraw żydowskich) Wydziału V WUBP w Katowicach Jakub Tyszler prowadził jedną sprawę ewidencyjną i nie miał żadnego informatora⁵⁴. Dopiero wszczęcie sprawy kryptonim „Nielegalni” (dotyczącej organizacji Waad Hacała) i pojawienie się na stanowisku referenta Jakuba Bronsteina poprawiło – z punktu widzenia centrali – sytuację. W 1947 r. ze względu na problemy kadrowe WUBP w Krakowie w ogóle nie przysyłał do MBP sprawozdań z działalności referatu mniejszościowego⁵⁵.

Podczas kontroli sekcji zajmujących się sprawami żydowskimi w pozostałych wojewódzkich urzędach bezpieczeństwa publicznego zwracano uwagę na liczne niedociągnięcia w pracy z agenturą, niesystematyczność w prowadzeniu dokumentacji i brak realnych wyników pracy operacyjnej. Niewiele w tym względzie zmieniły zalecenia centrali, kontrole czy specjalne odprawy i szkolenia pracowników komórek do spraw żydowskich organizowane przez MBP⁵⁶. W kolejnych protokołach powtarzały się zarzuty podobne do tych, które otrzymał na piśmie w 1953 r. szef WUBP w Szczecinie: „Wrogie środowiska nie były aktywnie rozpracowywane

⁵² AIPN, 00231/146, t. 2, Plan pracy Referatu do Spraw Ogólnych Wydziału V WUBP we Wrocławiu „po linii mniejszości żydowskiej”, 12 XI 1948 r., k. 257.

⁵³ *Ibidem*, Ocena pracy Referatu do Spraw Ogólnych Wydziału V WUBP w Rzeszowie, 12 XI 1948 r., k. 258–259.

⁵⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie dekadowe z agenturalno-operacyjnej pracy Sekcji I do spraw żydowskich Wydziału V WUBP w Katowicach, 28 IV 1946 r., k. 441.

⁵⁵ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora Departamentu V MBP Witolda Gadomskiego do szefa WUBP w Krakowie, 10 IV 1947 r., k. 380.

⁵⁶ Jedno z takich spotkań odbyło się w Warszawie 4 i 5 II 1948 r. oraz 20 X 1949 r. (AIPN, 00231/146, t. 2, Pisma dyrektor Departamentu V MBP Julii Brystygier, 22 I 1948 r. i 10 X 1949 r., k. 386 i 530).

jako osobne zagadnienie. Zbierano materiały od przypadku do przypadku. Nie było zagadnień wyodrębnionych, a wszystko traktowano jako całość – środowisko żydowskie⁵⁷.

O tym, że praca operacyjna w jednostkach wojewódzkich nie dawała satysfakcjonujących rezultatów, świadczy informacja z 11 lutego 1953 r. podpisana przez kierownika Sekcji III Wydziału III Departamentu V MBP Lipę Aichena, która jednocześnie dobrze obrazuje stan faktyczny działalności WUBP wobec mniejszości żydowskiej. Choć jedną piątą pozostałych jeszcze w kraju Żydów stanowili byli członkowie partii i organizacji syjonistycznych, którzy oczekiwali wyjazdu do Izraela, a także byli bundowcy, „do obecnej chwili rozpracowaniem wrogiego elementu w środowisku żydowskim zajmowano się dorywczo” – przyznawał Aichen. Stan taki utrwał się w 1950 r., gdy w centrali zlikwidowano Sekcję II (Samodzielną) i włączono jej kompetencje w szerokie ramy działalności Sekcji III Wydziału III Departamentu V MBP. Odtąd na szczeblu centralnym sprawy żydowskie leżały w gestii dwóch pracowników tego wydziału. Na wzór MBP likwidacji uległy także etaty referentów do spraw żydowskich w placówkach wojewódzkich i większość funkcjonariuszy została przesunięta do sekcji I, III lub VII Wydziału V lub do innych pionów⁵⁸. Choć już w 1951 r. dyrektor Brystygier poleciła, by placówki terenowe wskazały pracownika wyłącznie do rozpracowywania środowiska żydowskiego, późniejsze kontrole i inspekcje wykazały, że jedynie w WUBP w Krakowie i Łodzi utworzono tego typu etaty (zresztą w ocenie władz centralnych zatrudnieni tam funkcjonariusze nie nadawali się do wykonywania powierzonych im zadań). Lipa Aichen sugerował, aby przynajmniej w WUBP w Szczecinie, Krakowie, Katowicach i Łodzi powołać po jednym pracowniku odpowiedzialnym tylko za „zagadnienie żydowskie”, a w WUBP we Wrocławiu dwóch. Ponadto postulował zwiększenie obsady Wydziału III Departamentu V MBP do trzech pracowników oraz powołanie po jednym referencie w PUBP w Legnicy, Dzierżonowie i Wałbrzychu⁵⁹. Później-

⁵⁷ AIPN, 1206/104, Raport z podróży służbowej do WUBP w Szczecinie, 20 II 1953 r., k. 4.

⁵⁸ Przykładowo w WUBP w Szczecinie starszy referent do spraw żydowskich (Sekcja III) Leon Goldner w lipcu 1950 r. przeszedł do Sekcji VII, następnie pełnił funkcję zastępcy naczelnika Wydziału X (AIPN Sz, 0023/1182, Akta osobowe Leona Goldnera). Do Sekcji VII trafili też referenci ds. żydowskich w Krakowie i w Katowicach.

⁵⁹ AIPN, 0192/433, t. 1, Informacja kierownika Sekcji III Wydziału III Departamentu V MBP Lipy Aichena, 11 II 1953 r., k. 70–72.

sza korespondencja z centralą wskazuje, że praca operacyjna w terenie nie uległa zbytnej poprawie. Słabe wyniki tłumaczono tym razem nieznaną znajomością środowiska żydowskiego przez część nowych pracowników oraz dynamicznie zmieniającą się sytuacją demograficzną ludności żydowskiej w Polsce.

Jak wynika z dziesiątek raportów różnych jednostek aparatu bezpieczeństwa, piętą achillesową funkcjonariuszy była agentura. Nie inaczej sprawa przedstawiała się w Departamencie V. Wytyczne podpisane przez zastępcę dyrektora tego pionu Romualda Gadomskiego w styczniu 1947 r. mówiły o potrzebie wykorzystania przy werbunku specyficznych cech społeczeństwa żydowskiego: rywalizacji między partiami i stowarzyszeniami oraz różnic programowych i światopoglądowych dzielących Żydów zamieszkałych w Polsce⁶⁰. Sugerował także, aby informatorów szukać przede wszystkim w zarządach partii i organizacji żydowskich, tak aby móc w ten sposób sterować ich działalnością.

Wskazówki dyrekcji niewiele jednak pomogły, skoro już w 1949 r. utyskiwano: „Pół roku temu nastąpił przełom w dziedzinie pracy z agenturą w naszym aparacie. Czy ten przełom dokonał również referent dla spraw żydowskich? – niestety nie. Panuje na tym odcinku stary, niezakłócony spokój [...] Praktycznie biorąc, dyskwalifikuje to referentów dla spraw żydowskich [...]. Za niektórymi wyjątkami agentura jest płytka, nieszczerza. Daje doniesienie ogólnikowe, plotki. Po prostu prowadzi was za nos”⁶¹.

W 1948 r. Sekcja II Departamentu V MBP miała jednego agenta oraz dwunastu informatorów⁶². W województwach sekcje zajmujące się inwigilacją ludności żydowskiej dysponowały przeciętnie kilkoma informatorami. Na przełomie 1948 i 1949 r. Sekcja I do spraw mniejszości żydowskiej Wydziału V WUBP w Lublinie prowadziła aż siedem spraw obiektowych dotyczących organizacji żydowskich, przy czym w wypadku czterech nie dysponowała ani jednym informatorem⁶³.

⁶⁰ *Ibidem*, Instrukcja rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim, styczeń 1947 r., k. 135.

⁶¹ *Ibidem*, „Analiza naszej dotychczasowej pracy i wytyczne na przyszłość”, październik 1949 r., k. 82–83. Wiele do życzenia pozostawiała zwłaszcza praca z agenturą w powiatach (AIPN, 00231/146, t. 2, Pismo naczelnika Wydziału V WUBP we Wrocławiu Zygmunta Bartolda do Referatu Mniejszościowego MBP, 28 III 1947 r., k. 16).

⁶² AIPN, 0649/4, t. 1, Sprawozdanie Departamentu V MBP za okres I I – 31 III 1948 r., k. 12.

⁶³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Lublinie, 059/9, Sprawozdanie Wydziału V WUBP w Lublinie za styczeń 1949 r., k. 7.

Sytuacja pogorszyła się po likwidacji referatów do spraw żydowskich (1950), gdy wiele przedsięwzięć zaczęto prowadzić w sposób dorywczy. Przykładem może być WUBP w Krakowie. W 1952 r. kierownik tutejszej Sekcji III Wydziału V w piśmie do Departamentu V niedostatek postępów w sprawie obiektowej „Ocaleni” (obejmującej Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego oraz żydowskich mieszkańców Krakowa) tłumaczył problemami z obsadą personalną sekcji i zupełnym brakiem informatorów. Rok później kwestie żydowskie zogniskowano w ramach sprawy obiektowej „Zator”, dotyczącej krakowskich syjonistów. Prowadził ją referent Sekcji III Wydziału V Maks Leibel. Funkcjonariusz dysponował czterema informatorami – byłymi działaczami partii syjonistycznych⁶⁴.

Podobnie było w innych placówkach w kraju. Do wszczętego w marcu 1953 r. rozpracowania kryptonim „Krzemień”, „Rzut” dotyczącego byłych syjonistów w Lublinie nie dysponowano żadnym informatorem⁶⁵. Prowadzona od 1953 r. przez Sekcję III Wydziału V WUBP w Warszawie sprawa obiektowa „Łudziciel” (syjoniści) opierała się na informacjach pozyskanych od dwóch agentów, a działalność jednego z nich obejmowała obszar aż czterech powiatów⁶⁶. W 1952 r. w Szczecinie Sekcja III Wydziału V WUBP dysponowała czterema informatorami do spraw żydowskich (na 24 ogółem): dwoma zwerbowanymi w ramach spraw dotyczących przemytu granicznego i dwoma ze środowiska bundowców, jednak podczas kontroli złeczonej przez Departament V MBP tylko jeden został oceniony pozytywnie⁶⁷.

Z zachowanej dokumentacji wynika, że agenci i informatorzy wywodzili się ze środowiska żydowskiego. Przeważali członkowie partii i organizacji żydowskich, często werbowani na podstawie materiałów kompromitujących (działalność przedwojenna, spekulantwo) lub obiecujących korzyści (wiza do Izraela, mieszkanie). Wykorzystywano też informatorów pracujących w urzędach i instytucjach mających styczność z ludnością żydowską (np. wojewódzkie komisariaty do spraw produktywizacji ludności żydowskiej), a także osoby ze środowiska przemytników granicznych. Przy okazji wszczęcia w 1950 r. ogólnopolskiego rozpracowania

⁶⁴ AIPN, 0192/433, t. 4, Charakterystyka obiektu krypt. „Zator”, 2 VII 1953 r., k. 73–76.

⁶⁵ *Ibidem*, Raport o wszczęciu rozpracowania środowiskowego na b. członków organizacji syjonistycznych w Lublinie, k. 84–95.

⁶⁶ *Ibidem*, Analiza materiałów i plan przedsięwzięć operacyjnych dotyczących obiektu krypt. „Łudziciel”, k. 191–198.

⁶⁷ AIPN, 1206/104, Raport z podróży służbowej do WUBP w Szczecinie, 20 II 1953 r., k. 5.

obiektowego „Jordan” wytyczne płynące z centrali sugerowały, aby werbować agenturę na podstawie materiałów Wydziału Śledczego MO, Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, Ochrony Skarbowej itp., tak aby wyłowić w pierwszym rzędzie ludzi z podejrzaną, kompromitującą przeszłością – spekulantów, waluciarzy, przemytników, byłych członków judenratów i kapo. Zwrócono także uwagę na osoby, którym z różnych przyczyn odmówiono zezwolenia na emigrację do Izraela, i petentów poselstwa Izraela w Warszawie⁶⁸.

Pod koniec lat czterdziestych niektórym sprawom prowadzonym przez organa bezpieczeństwa w środowisku żydowskim zaczęły towarzyszyć otwarte represje. Na 49 zachowanych spraw operacyjnych z okresu 1945–1956 (zob. aneks) cztery omówione w niniejszym tekście zakończyły się nagłościami przez propagandę procesami: sprawa agencyjnego rozpracowania „Atlantyk” dotycząca polskiego oddziału Jointu, rozpracowanie obiektowe „Jordan” dotyczące poselstwa Izraela w Polsce, sprawa agencyjnego rozpracowania „Rzeka” dotycząca syjonistów-rewizjonistów oraz sprawa operacyjno-śledcza „Warta” dotycząca byłych uczestników akcji Brichy i przemytu ludzi przez granicę.

Aneks. Przykładowe rozpracowania dotyczące ludności żydowskiej z lat 1945–1957 (z wyłączeniem kwestionariuszy ewidencyjnych i teczek agentury)

Rodzaj i kryptonim sprawy	Jednostka prowadząca	Opis zakresu sprawy i objęte nią osoby
agencyjne rozpracowanie „Atlantyk”	Sekcja II Samodzielna Departamentu V MBP (we współpracy z Departamentem I MBP), 1949–1953	polski oddział AJDC „Joint”, William Bein, Józef Gitler-Barski, Marek Wirecki, Iza Winer
agencyjne rozpracowanie „Rzut”	Sekcja II Samodzielna Departamentu V MBP, 1947 r.	nielegalny przerzut przez granicę organizowany przez Brichę, Dawid Tajtelbaum, Michał Dudecki i inni
rozpracowanie obiektowe „Jordan”	Departament I MBP i jego wojewódzkie odpowiedniki, od 1948 r.	poselstwo Izraela w Polsce

⁶⁸ AIPN, 0192/433, t. 1, Instrukcja nr 1 dyrektora Departamentu I Stefana Antosiewicza dotycząca rozpracowania „po linii Izraela”, 7 X 1950 r., k. 24.

Rodzaj i kryptonim sprawy	Jednostka prowadząca	Opis zakresu sprawy i objęte nią osoby
sprawa na obiekt „Reszta”	III Sekcja V Wydziału WUBP w Warszawie, 1953 r.	byli syjoniści z województwa warszawskiego utrzymujący kontakt z ambasadą Izraela
sprawa obiektowa „Łudziciel”	III Sekcja V Wydziału WUBP w Warszawie, 1953 r.	byli syjoniści z województwa warszawskiego
sprawa agenturalna „Rabin”	Sekcja II Samodzielna Departamentu V MBP, 1947–1949	naczelny rabin WP Dawid Kahane
agencyjne rozpracowanie „Rzeka”	Sekcja II Samodzielna Departamentu V MBP, 1948–1949	syjoniści-rewizjoniści i ich nielegalna działalność w kraju, Dawid Drażnin, Ozjasz Raczko, Szlomo Perła-Finkielsztejn
agencyjne rozpracowanie „Damy”	Sekcja II Samodzielna Departamentu V MBP, 1948 r.	osoby posiadające fałszywe paszporty otrzymane od dyrekcji Jointu
agencyjne rozpracowanie „Igła”	Wydział V WUBP w Krakowie we współpracy z Sekcją II Samodzielną Departamentu V MBP, 1948 r.	członkowie Bundu z Krakowa mający rzekomo powiązania z byłymi działaczami PPS-WRN
sprawa na obiekt „Ocaleni”	Sekcja III Wydziału V WUBP w Krakowie, 1952 r.	Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego oraz ludność żydowska w Krakowie
sprawa na obiekt „Zator”	Sekcja III Wydziału V WUBP w Krakowie, 1953 r.	byli syjoniści w Krakowie
agencyjne rozpracowanie „Nielegalni”	Wydział V WUBP w Katowicach (we współpracy z Sekcją III Wydziału I WUBP i Sekcją II Samodzielną Departamentu V MBP), 1946–1949	Waad Hacała i jej udział w przetruciu Żydów przez zachodnie granice, 35 „figurantów” sprawy, w tym rabini Lewin Bielecki i Samuel Ornsztejn
sprawa operacyjno-śledcza „Warta”	WUBP we Wrocławiu, 1950–1951	osoby zaangażowane w przemyt ludzi za granicę, byli członkowie organizacji Bricha. WSR we Wrocławiu skazał na karę śmierci dwóch głównych podejrzanych, Jakuba Frydlanda i Henryka Wassermana

Rodzaj i kryptonim sprawy	Jednostka prowadząca	Opis zakresu sprawy i objęte nią osoby
sprawa na obiekt „Starcy”	Wydział V WUBP we Wrocławiu, od 1947 r.	członkowie Zjednoczenia Syjonistów Demokratów Ichud na Dolnym Śląsku
sprawa na obiekt „Wulkan”	Wydział V WUBP we Wrocławiu, od 1947 r.	członkowie Żydowskiego Związku Robotniczego Bund i organizacji młodzieżowej Cukunft na Dolnym Śląsku
sprawa na obiekt „Starożytni”	Wydział V WUBP we Wrocławiu, od 1947 r.	Żydowska Kongregacja Religijna
sprawa na obiekt „Władza”	Sekcja VII Referatu V PUBP w Legnicy, 1949 r.	Komitet Żydowski w Legnicy
sprawa na obiekt „Niewierni”	Sekcja VII Referatu V PUBP w Legnicy, 1949 r.	byli członkowie Poalej Syjon Hitachdut
sprawa na obiekt „Walka”	Referat V PUBP w Legnicy, 1949 r.	Zjednoczenie Syjonistów Demokratów Ichud w Legnicy
sprawa na obiekt „Czasowi”	Referat V PUBP w Legnicy, 1949 r.	Poalej Syjon w Legnicy
sprawa na obiekt „Wschód”, „Zjednoczenie”	Referat V PUBP w Legnicy, 1949 r.	Haszomer Hacair w Legnicy
sprawa na obiekt „Prawica”, „Likwidacja”	Referat V PUBP w Legnicy, 1952 r.	byli członkowie Bundu w Legnicy (68 osób)
sprawa na obiekt „Reszta”	Sekcja V MUBP w Wałbrzychu, od 1952 r.	byli członkowie organizacji syjonistycznych w Wałbrzychu
sprawa na obiekt „Likwidacja”	Sekcja V MUBP w Wałbrzychu, od 1953 r.	byli członkowie Bundu w Wałbrzychu
sprawa na obiekt „Jordan”	Referat V PUBP w Żarach, 1946–1953	organizacje i partie syjonistyczne w Żarach
sprawa zagadnieniowa „Jerozolima”, „Tel Aviv”, „Jordan”	Referat V PUBP (PUdsBP) w Dzierżoniowie, 1950–1955	byli działacze partii i organizacji żydowskich w Dzierżoniowie
sprawa obiektowa „Nowe Życie”	Referat V PUBP (PUdsBP) w Świdnicy, 1947–1950	działacze partii i organizacji syjonistycznych w Świdnicy
sprawa obiektowa „Wyznawcy”	Referat V PUBP w Świdnicy, 1947–1949	Żydowska Kongregacja Wyznaniowa w powiecie świdnickim

Rodzaj i kryptonim sprawy	Jednostka prowadząca	Opis zakresu sprawy i objęte nią osoby
sprawa obiektowa „Międzynarodowcy”	Referat V PUBP w Świdnicy, 1947–1949	Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w powiecie świdnickim
sprawa na obiekt „Oaza”	Wydział V WUBP w Szczecinie, od 1946 r.	WKŻP w Szczecinie
sprawa na obiekt „Bułan”	Wydział V WUBP w Szczecinie, 1947–1949	Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Szczecinie
sprawa na obiekt „Port”	Wydział V WUBP w Szczecinie, 1947–1949	Zjednoczona Żydowska Partia Robotnicza Poalej Syjon w Szczecinie
sprawa na obiekt „Halina”	Wydział V WUBP w Szczecinie, 1947–1949	Syjonistyczno-Socjalistyczna Partia Pracy Hitachdut w Szczecinie
sprawa na obiekt „Irys”	Wydział V WUBP w Szczecinie, 1947–1950	Zjednoczenie Syjonistów Demokratów Ichud w Szczecinie
rozpracowanie agencyjne „Zysk”	Wydział V WUBP w Szczecinie, od 1948 r.	środowisko przemytników i spekulantów żydowskich w Szczecinie
sprawy agencyjnego rozpracowania „Barka” i „Kanał”, w marcu 1953 r. skomasowane w ramach jednego agencyjnego rozpracowania „Bagno”	Sekcja III Wydziału V WUBP w Szczecinie, od 1952 r.	osoby podejrzewane o przemyt i handel walutą, utrzymywanie kontaktów z mieszkańcami Berlina Zachodniego oraz o poglądy rewizjonistyczne, Mojżesz Juszkiewicz, Lipa Kielich
teczka zagadnieniowa „Giełda”	Wydział II WUdsBP w Szczecinie, 1955–1956	Żydzi nielegalnie zbiegli z kraju, przebywający w Berlinie Zachodnim
sprawa na obiekt „Krzemień”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1953	działacze i członkowie WKŻP w Lublinie
sprawa na obiekt „Omega”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1950	Żydowska Kongregacja Wyznaniowa w Lublinie

Rodzaj i kryptonim sprawy	Jednostka prowadząca	Opis zakresu sprawy i objęte nią osoby
sprawa na obiekt „Alfa”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1950	Zjednoczenie Syjonistów Demokratów Ichud w Lublinie
sprawa na obiekt „Beta”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1950	Powszechny Żydowski Związek Robotniczy Bund w Lublinie
sprawa na obiekt „Gama”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1950	Zjednoczona Żydowska Partia Robotnicza Poalej Syjon w Lublinie
sprawa na obiekt „Nil”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1950	Syjonistyczno-Socjalistyczna Partia Pracy Hitachdut w Lublinie
sprawa na obiekt „Delta”	Referat do spraw mniejszości żydowskiej Sekcji I Wydziału V WUBP w Lublinie, 1947–1950	Haszomer Hacair w Lublinie
sprawa na obiekt „Krzemień”, „Reszta”	Sekcja III Wydziału V WUBP w Lublinie, od 1953 r.	byli syjoniści w Lublinie utrzymujący kontakty z ambasadą Izraela (17 osób)
sprawa na obiekt „Mgła”	Sekcja II Samodzielna Wydziału V WUBP w Łodzi, 1947–1950	Syjonistyczno-Socjalistyczna Partia Pracy Hitachdut w Łodzi
sprawa na obiekt „Zawierucha”	Sekcja II Samodzielna Wydziału V WUBP w Łodzi, 1947–1950	Zjednoczenie Syjonistów Demokratów Ichud w Łodzi
sprawa na obiekt „Trapez”, „Zator”	Referat V PUBP w Tarnowie, 1951–1956	byli członkowie organizacji syjonistycznych i Bundu w powiecie tarnowskim
sprawa na obiekt „Czarny”	Referat V PUBP we Włocławku, 1946–1950	Żydzi we Włocławku – partie i organizacje żydowskie, listy osób wyjeżdżających do Izraela

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Derżawnyj Archiw Lwiwśkoji Oblasti (Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego),
Lwowski Komitet Obwodowy Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy
- Lietuvos ypatingasis archyvas (Litewskie Archiwum Akt Specjalnych), NKGB, MGB, KGB
Litewskiej SSR
- Yad Vashem Archives, Testimonies Department
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Ministerstwo Bezpieczeństwa
Publicznego
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi, Wojewódzki Urząd
Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie, Wojewódzki Urząd
Bezpieczeństwa Publicznego w Szczecinie
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu, Wojewódzki Urząd
Bezpieczeństwa Publicznego we Wrocławiu
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach, Wojewódzki Urząd
Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Lublinie, Wojewódzki Urząd
Bezpieczeństwa Publicznego w Lublinie

Opracowania

- Aleksiu N., *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002.
- Bauer Y., *Flight and Rescue. The Organized Escape of Jewish Survivors of Eastern Europe 1944–1948*, New York 1970.
- Berendt G., „Społeczność na pokaz”. *Problematyka żydowska w działaniach władz w PRL w latach 1976–1989* [w:] *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014.
- Berendt G., *Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” – „z biało-niebieskimi sztandarami w morzu czerwonych sztandarów”* [w:] A. Grabski, G. Berendt, *Między emigracją a trwaniem. Syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*, Warszawa 2003.
- Boćkowski D., *Losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski przebywających na Kresach Północno-Wschodnich w latach 1939–1941* [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi*

- na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 2004.
- Flisiak D., *Działalność syjonistów-rewizjonistów w Polsce w latach 1944/1945–1950*, Lublin 2020.
- Gontarek A., *Waad Hacala okiem bezpieki (1946–1949)*. Kryptonim „Nielegalni”, „Kolbojnik. Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 2014, nr 2.
- Gosudarstwiennyj antisemitizm w SSSR 1938–1953. *Dokumenty*, oprac. G.W. Kostyrzenko, Moskwa 2005.
- Grabski A., *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015.
- Grądzka-Rejak M., „Zbierać informacje o akcji przygotowawczej i sytuacji w organizacji...”. *Działalność referenta do spraw żydowskich przy WUBP w Krakowie w latach 1947–1950*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2.
- Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, t. 3, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2014.
- Instrukcja MBP dla rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim z 1946 r.*, oprac. A. Namysło, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2.
- Kendzior P., *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*, Warszawa 2016.
- Kichelewski A., *Ocalali. Żydzi polscy po Zagładzie*, Warszawa 2021.
- Kwiek J., *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Kraków 2021.
- Mankowitz Z.W., *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge 2002.
- Mieczkowski J., *Między emigracją a asymilacją. Szkice o szczecińskich Żydach w latach 1945–1997*, Szczecin 1998.
- Namysło A., *Utracone nadzieje. Ludność żydowska w województwie śląskim/katowickim w latach 1945–1970*, Katowice 2012.
- Person K., *Dipisi. Żydzi polscy w amerykańskiej i brytyjskiej strefach okupacyjnych Niemiec 1945–1948*, Warszawa 2019.
- Rosner A.M., *Obraz społeczności ocalałych w centralnej kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*, Warszawa 2018.
- Rusiniak-Karwat M., *Nowe życie na zgliszczach. Bund w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2016.
- Rykała A., *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007.

- Sadowska J., *Żydzi w Białymstoku po II wojnie światowej jako przykład społeczności zanikającej*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2018, nr 40.
- Semczyszyn M., *Nielegalna emigracja Żydów z Polski 1944–1947 – kontekst międzynarodowy*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1.
- Semczyszyn M., *Polski szlak Brichy. Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1944–1947 [w:] Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014.
- Semczyszyn M., Szaynok B., *Kwestia ludności żydowskiej [w:] Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych w Polsce w latach 1944–1956*, red. J. Syrnyk, Warszawa 2019.
- Słabig A., *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1989*, Szczecin 2008.
- Sommer A., *Działalność służb bezpieczeństwa wobec środowiska żydowskiego na terenie województwa krakowskiego w latach 1949–1954 na przykładzie rozpracowania obiektowego o kryptonimie „Jordan” i „Zator”*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2007, nr 4.
- Sommer-Schneider A., *Sze’erit hapleta: ocaleni z Zagłady. Działalność American Jewish Joint Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*, Kraków 2014.
- Stankowski A., Weiser P., *Demograficzne skutki Holocaustu [w:] Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012.
- Stola D., *Jewish emigration from communist Poland: The decline of Polish Jewry in the aftermath of the Holocaust*, „East European Jewish Affairs” 2017, nr 1.
- Syberjada Żydów polskich. *Losy uchodźców z Zagłady*, red. L. Zessin-Jurek, K. Friedla, Warszawa 2020.
- Syrnyk J., *„Po linii” rewizjonizmu, nacjonalizmu, syjonizmu... Aparat bezpieczeństwa wobec ludności niepolskiej na Dolnym Śląsku (1945–1989)*, Wrocław 2013.
- Szaynok B., *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000.
- Szaynok B., *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007.
- Wieczorek P., *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945–1968*, Wrocław–Warszawa 2017.

STRESZCZENIE

Niniejszy tekst stanowi uzupełnienie istniejących już w obiegu naukowym prac poruszających temat działań aparatu bezpieczeństwa wobec społeczności żydowskiej po wojnie. Głównym wątkiem jest krótka analiza kierunków działania UBP dotyczących społeczności żydowskiej oraz próba oceny ich skuteczności, a także wykaz spraw prowadzonych przez organa bezpieczeństwa na tym polu, który opracowano na podstawie kwerendy w zachowanych materiałach archiwalnych oraz pomocach ewidencyjnych przechowywanych w Archiwum IPN.

SŁOWA KLUCZOWE

aparat bezpieczeństwa PRL • Żydzi • relacje polsko-żydowskie